

KİTÂB-I GARÎBÎ'NİN DİL ÖZELLİKLERİ

LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF KİTÂB-I GARÎBÎ

Fatih ERBAY* Öz

Bu çalışmada Uygur edebiyatının 19. yüzyıl temsilcilerinden Turdi Nâzım'ın Kitâb-ı Garîbî adlı eseri, ses ve şekil bilgisi bakımından incelenmiştir.

İncelemeye esas eser önce transkripsiyonlu olarak Latin harflerine aktarılmış, daha sonra kelimeler ses ve şekil incelemesi yapılmak üzere dizinlenmiştir.

Garîbî mahlasını kullanan Turdi Nâzım'ın eserinin el yazması nüshası hâlen bulunamamıştır. İnceleme yaptığımız eser ise H.1320 yılında (1902-1903) Bulgaristan'ın Şumnu şehrinde faaliyet yürüten Y. Avid Aranyan'ın matbaasında basılmış ve okuyucusuyla buluşmuştur. Kitâb-ı Garîbî gerek ses bilgisi gerekse şekil bilgisi bakımından incelenmesi gereken bir eserdir.

Anahtar Kelimeler

Turdi Nâzım, Uygur Edebiyatı, Çağatay Edebiyatı, Kitâb-ı Garîbî

Keywords

Turdi Nâzım, Uygur Literature, Chagatay Literature, Kitâb-ı Garîbî

Özellikle metinde karşımıza çıkan ses değişimleri eserin önemini Türk dili ile ilgilenenler için arttırmıştır. Turdi Nâzım eserine Kitâb-ı Garîbî demekle birlikte kitabın girişinde isim olarak "Ottuz Êkki Eşnâfın Birbiri ile Gep Talaşkanı" kaydı vardır. Dolayısıyla metinde otuz iki meslek grubuna dâhil kişilerin birbiri ile münakaşalarına yer verilmiştir. Bu münakaşalar Turdi Nâzım'ın şiir yeteneğini ortaya koymaktadır. Eser, aruzun fe`ûlün/fe`ûlün/fe`ûlün/fe`ûl vezninde kaleme alınmıştır. Şairin aruz hâkimiyeti eserin değerini bir kez daha arttırmıştır. Eserin dilini Çağatay Türkçesinin son dönemine dâhil edebiliriz. Şairin kendi ağız özelliklerinin gerek yapı, gerekse kelime hazinesi olarak eserine katmasının önemli olduğunu düşünüyoruz.

Abstract

In this study, the work named Kitâb-ı Garîbî by Turdi Nâzım, one of the representatives of Uyghur literature in the 19th century, was examined in terms of phonetics and morphology. The analysed work was first translated into Latin letters with transcription. Later, the words were indexed for phonological and morphological analysis. The manuscript of Turdi Nâzım, who used the pseudonym Garîbî, has not been found yet. The work we analyzed was published in Y. Avid Aranyan's the printing house which was run in the city of Shumen in Bulgaria, in H.1320 (1902-1903) and met with its reader. The Kitâb-ı Garîbî is a work that needs to be analyzed in terms of both phonetically and morphologically. Especially the sound changes in the text have increased the importance of the work for those who are interested in the Turkish language. Although Turdi Nâzım calls his work Kitâb-ı Garîbî, there is a record of "Ottuz Êkki Eşnâfın Gep Talaşkanı" at the beginning of the book. Therefore, in the text, the quarrels of people from thirty-two professions are included. These discussions reveal Turdi Nâzım's poetry talent. The work was written in the meter of prostate fe`ûlün / fe`ûlün /

*Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü
fatiherbay@akdeniz.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6086-9558
Antalya / TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 27/08/2020

Kabul Tarihi: 01/12/2021

fe`ûlün / fe`ül. The poet's comprehensive knowledge of prosody increased the value of the work once again. We can include the language of the work in the last period of Chagatay Turkish. We think that it is important that the poet included his own dialect features in his work, both as a structure and as a vocabulary.

Giriş

Kitâb-ı Garîbî'nin müellifi şair Turdi Nâzım'ın hayatı ile ilgili bilgiler kısıtlıdır. Hakkında başlıca iki yayından söz etmek mümkündür. İlki *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*'nde yer alan ve Adem Öger tarafından yazılmış olan "Garîbî, Turdî Nâzım" başlıklı maddedir. Buradaki bilgilerden hareketle onun H.1217 (1802-1803) yılında Kaşgar'a bağlı Konaşehir ilçesinin Karakaşlık Köyü'nde dünyaya geldiğini, babasının adının ise Abdulla olduğunu öğrenmekteyiz (Öger, 2014, s.1). Turdi Nâzım memleketinde hem eğitimini sürdürmüş hem de meslek erbabı olan babasının yanında çalışmıştır. Geçim sıkıntısı sebebiyle Kaşgar'a göçmeleri Nâzım'ın hayatında da büyük değişikliklere yol açmıştır. Kaşgar'da devrin önemli şairi Abdurehim Nizârî ile tanışmış ve Hanlık Medresesine devam ederek dinî ve edebî ilimleri tahsil etmiştir. 1835 yılında eserini (*Kitâb-ı Garîbî*) ithaf ettiği Zuhuridin Beg tarafından saray kütüphanesinin baş mirzası tayin edilmiştir (Öger, 2014, s.1). Şair, 1862 yılında Kaşgar'da vefat etmiştir (Öger, 2014, s.1'den Ehmidi, 1996, s.241)

Turdi Nâzım ve eseri *Kitâb-ı Garîbî* ile ilgili ikinci yayın ise Esra Güneş Asil ve Sibel Murad'a ait "*Kaşgarlı Şair Turdî Nâzım Garîbî'nin Kitâb-ı Garîbî Adlı Eseri*" başlıklı makaledir. Bu çalışmada şair hakkında geniş bilgi verildikten sonra eserin tanıtımı yapılmış, eserin yazım ve ses özelliklerine kısaca değinilmiştir (Güneş Asil-Murad, 2020).

Uygur Edebiyatının 19. yüzyıl dönemi şairlerinden olan Turdi Nâzım eserinde Garib ve Garîbî mahlasını kullanmıştır. Eserde mahlasın yer aldığı beyitlerin sayısı oldukça fazladır:

Bu köz rüşen olmağğa bolma firîb

*Dilî çişmini közlegil ey **Ġarîb** (131/7-8)*

***Ġarîbâ** közüñ yum dilî çişmin aç*

Bu közdin nedâmet bile eşk saç (131/9-10)

*Dedi aňla maşşer sözün ey **Ġarîb***

Bu mekkâr dünyâğa bolma firîb (133/1-2)

***Ġarîbîğa** körset şeri`at yolın*

Közüm hayra yâ Erhame'r-râhimîn (138/5-6)

Çü târihka eyler êrsen rucû`

***Ġarîb** üstige eyledi meh şulû` (140/13-14)*

***Ġarîb** ile mehni hisâb eylegil*

Ki miñ êkki yüz ellik dağı yette yıl (140/15-16).

Şair metinde kendi ismini Turdi, eserin adını *Kitâb-ı Garîbî* olarak vermiştir:

Cihân içre ğurbetde hâlim ta`b

*Êdi **Turdi** ismim **Ġarîbî** laqab (139/11-12)*

Cihân içre bolğaç kitâbı `acîb

*Aña ism boldı **Kitâb-ı Ġarîb** (140/11-12).*

Kitâb-ı Garîbî sadece Turdi Nâzım'ın şiirlerinin yer aldığı bir eser değildir. Aynı zamanda müellifin dünya görüşünü aksettirdiği ve otuz iki meslek erbabının birbiri ile tiyatral bir şekilde konuşurulduğu bir ahlâk kitabıdır. Eserinin girişinde çiftçilik (dihkânçılık) mesleği tanıtılır. Bunu takiben âhen-ger (demirci), zer-ger (kuyumcu),

neccâr (marangoz), attâr (aktar), nân-vây (fırıncı), kazançı (kazancı), mis-ker (bakırcı), cebeçi (silahçı), tamçı (damcı), müze-dûz (çizmecı), zîluçeçi (kilimci), üşte-ger/üstükâr (usta), boyakçı/sırçı (boyacı), serrâc (koşumcu), basmaçı (kumaşçı/basmacı), tégürmençi (değirmenci), cev-bâzçı (hububatçı) kâsap (kasap), baqqâl (bakkal), ibrişim-kâr (iplikçi), t̄abaqçı/kimsendçi (derici), naqqâş (nakkaş), şal-ger (şalcı), buryâcı (hasırcı), nemedmân (keçeci), şâbünçi (sabuncu), qurçı/qurbâb (kuşakçı), ser-terâş (berber), atkuçı (hallaç), könçi (derici), hâşetçi (kerpiççi) mesleklerinin tanıtımları meslek erbablarının kendi ağızlarından kaleme alınır (Güneş Asil-Murad, 2020, s. 496-497).

Eser toplamda 141 sayfa olarak numaralandırılmıştır. Bu sayfaların sonunda kitapla ilgili bilgilerin yer aldığı ve hata cetvelinin olduğu sayfalar gelir. Bu bölümde aruzun *mefâ'îlün/ mefâ'îlün/ mefâ'îlün/ mefâ'îlün* vezniyle kaleme alınmış bir manzume de bulunmaktadır. Kâşgar halkına yazılan bu şiir Garîbî'nin Kâşgar'da beş yıl kaldığı bu süre zarfında şairin Kâşgar'daki memnuniyeti anlatılır. Manzume şu şekildedir:

v - - - / v - - - / v - - - / v - - -

Elâ ey ehl-i Kâşgar istima` eyleñ beyân eyley

Ġarîbîniñ kitâbın t̄ab` kılğanım `ayân eyley

Aranızda kalıp beş yıl tola şıdık u şafâ kördüm

Özünlerdin revâ mu kim hakikatni nihân eyley

Çü kördüm hâletinler hûb zebânınlar çüçük merğûb

Cihânda lik emes ma`lûm dedim cüz'-i `ayân eyley

Zemînniñ çoñ yeri Āsyâ anıñ hem merkezi Kâşgar

Münâsibdür ki merkezni muhabbetge nişân eyley

Çü dünyâda muşannif köp ve lîkin Kâşgarî nâdir

Ġarîb fütkeni yahşıdur ki ma`lûm-ı cihân eyley

Ēmes-men şî`r fütügüçi ne mevzûn söz aytgüçi

Şu harflerdin murâd ol kim selâmumnu revân eyley (142/4-15).

İncelememize esas metin Harvard Üniversitesi'nin El Yazmaları Bölümü'nde 990056202190203941 numara ile kayıtlıdır. Bu eser H. 1320 yılında (1902-1903) Bulgaristan'ın Şumnu şehrinde faaliyet yürüten Yohanis Avid Aranyan'ın matbaasında basılmış ve okuyucusuyla buluşmuştur. Ancak Turdi Nâzım'a ait *Kitâb-ı Garîbî*'nin ilk yazılış tarihi H. 1257 (M. 1841-1842)'dir (Güneş Asil-Murad, 2020, s. 496). Dolayısıyla metnin Çağatay Türkçesinden Uygur Türkçesine bir geçiş dönemi metni olarak görülmesinde yarar vardır. Hem geçiş metni olmasından hem de halk için halk diliyle yazılan bir metin olmasından dolayı *Kitâb-ı Garîbî*, dil tarihi açısından önem arz etmektedir.

19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerli Uygurlar tarafından Çağatay Türkçesinden geliştirilen yeni bir yazı dili oluşmuştur. Bu dil Çağatayca ile Yeni Uygur Türkçesi arasında bir geçiş evresi gibidir. Bu dönem metinlerinin en büyük özelliği

¹ Güneş Asil ve Murad (2020, s. 496) eserin J. Avetarianian Basımevi'nde basıldığını belirtmeler de Arap harfli şekli olan isim Yohanis Avid Aranyan olmalıdır.

büyük kısmının halk edebiyatı ürünleri olmasıdır (Çakmak, 2017, s.81). *Kitâb-ı Garîbî*'yi de bu kapsamda değerlendirmek yerinde olacaktır.

Eser aruzun *fe`ûlün/fe`ûlün/fe`ûlün/fe`ûl* vezninde kaleme alınmıştır. Ancak eserin sonunda kitapla ilgili bilgilerin yer aldığı manzume aruzun *mefâ`ilün/ mefâ`ilün/ mefâ`ilün/ mefâ`ilün* kalıbıyla yazılmıştır. Şairin aruz veznine hâkimiyeti eserin değerini arttırması bakımından önemlidir.

Kitâb-ı Garîbî'nin Ses ve Şekil Özellikleri

Eserin metninde tespit edilen ses ve şekil bilgisi özellikleri, metinden alınan örneklerle çalışmamızda ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Ses Bilgisi

1. Ünlüler

Metinde kullanılan ünlüler şunlardır: /a/, /ā/, /e/, /è/, /ı/, /i/, /î/, /o/, /ō/, /ö/, /u/, /û/, /ü/. Ünlülerle ilgili olarak metinde yer alan ses olayları şu şekildedir:

1.1. Ünlü Uyumu

1.1.1. Kalınlık İncelik Uyumu

Metinde genel olarak kalınlık-incelik uyumuna uyulmuştur. Ancak ek uyumsuzluğundan dolayı bazı kelimelerin aldığı ekler uyumun dışında kalmaktadır.

Türkçe kelimelerde ek uyumsuzluğu sadece iki ekte karşımıza çıkmaktadır. Bu ekler +GA yönelme hâli eki ve –gil II. tekil şahıs emir ekidir: işiğe 15/7, işka 15/8, öylerğa 65/4, barçanızlarge 18/10, tégürmençiğa 107/11, tam basıp olmagil 43/13.

Alıntı kelimelerde ise uyum dışı durum özellikle yönelme hâli ekinde görülür. İnce sıradan kelimelere –ğa, kalın sıradan kelimelere ise –ge yönelme hâli ekinin getirildiği görülmüştür: `aqlıge 19/16, engüştiğa 37/11, ehliğa 39/13, zebân tahtasıge 47/2, kesbiğa 55/7, riştelerige 56/9, gerdiniğa 56/11, dîniğa 62/3, gerdişiğa 62/10, kesb ehliğa 67/11, şehlerğa 67/13, şehlerğa 68/3, zülfiğa 68/11, lebğa 69/7, neķaresiğa 71/11, esblerğa 73/13, tekellümğa 75/15, dillerğa 78/3, cürmiñğa 81/7, def`iğa 82/11-83/12, nüktenğa 85/8, `azābige 88/8, `ibādetğa 90/9, `azābige 93/6, müşkülümğa 94/4, kevkebğa 94/6, bā`idiğa 97/1, zemîniğa 97/2, bendeğa 98/3, hüdāvendğa 98/4, `ibādetğa 98/12, āhiriğa 99/7, nefsiğa 106/7, `ālemğa 111/13-134/13, bezmiğa 112/8, mürşidğa 114/11, nefsiğa 116/9, dilğa 118/12-124/15, şālgerğa 119/11, müflisğa 122/1, gamge 122/17, tevfiķğa 126/11, taħķiķğa 126/10, girdiğa 135/3, maķsadge 136/11 (maķsadğa 137/6), ehliğa 139/8-9.

Alıntı kelimelere getirilen Türkçe +IUG eki de kimi durumlarda kalınlık-incelik uyumunun dışında tutulmuştur: tekebbürlüğüñ 39/12-42/3, vîrāneliğ 65/3, ferzāneliğ 65/4, kemer-bendliğ 67/12, dil-bendliğ 67/13, faķırlıķ 74/5, gamlik 65/7-101/14-102/3, tevāzu`lik 134/3...

1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Çağatay Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından bir karışıklık görülmektedir. Yani Çağatay Türkçesinde bütün ekler bu uyuma aynı derecede uymazlar: Emir kipinin teklik ikinci şahıs eki, belirtme hâli eki, -dur fiilden fiil yapım eki gibi... *Kitâb-ı Garîbî*'de de bazı eklerin düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyulmadığı görülmektedir. Bu eklerden sadece düz-dar ünlüler ile kullanılanlar şu şekildedir:

-GII (Teklik İkinci Şahıs Emir Eki)

téz bolğıl 47/10, başağ urğıl 106/16, körgil 22/11...

+nI (Belirtme Hâli Eki)

Uygur Türkçesinin aslî kelimelerinin küçük ünlü uyumunu bozan bazı klişe ekleri vardır. Bu eklerden sadece ince-düz-dar ünlüyle kullanılanlarda +nI eki de sayılabilir: öyni 62/1.

Sadece yuvarlak-dar ünlülerle kullanılan ekler ise şu şekildedir:

-sun (Teklik Üçüncü Şahıs Emir Eki)

tişin sınmasun 120/7, külmesün 120/8, h̄aş u `ām anlasun 139/16...

+dur (Bildirme Eki)

munça-dur 35/12, nağd-dur 35/9, nān-dur 36/7, çarhındur 48/13...

-dur- (Fiilden Fiil Yapım Eki)

aylandurğanı 39/9...

1.1.3. Ünlü Düşmesi**1.1.3.1. Orta Hece Ünlüsünün Düşmesi**

Metnimizde bu ses hadisesi ile ilgili örnek oluşturabilecek kelimeler şu şekildedir: boynığa 25/14, könlün 48/3, könlümüz 77/6

1.1.3.2. Ünlü Birleşmesi

Metinde ünlü birleşmesine örnek olabilecek kelimeler şu şekildedir: neçükdür 121/6 (< neçe+ ök+dür), neçük (< neçe+ ök) eylegün 51/15, neçük (< neçe+ ök) eylesem 124/15, nerseler (< nê+ êrse+ler) 67/9, her nerse (< nê+ êrse) 110/5, hiç nersedin (< nê+ êrse+din) 123/2...

1.1.4. Ünlü Değişimi

a->o- Uygur Türkçesinde açık ilk hecedeki a ünlüsü ikinci hecedeki u ünlüsünün etkisiyle o'ya dönmektedir (Öztürk, 2010, s.11; Kaşgarlı, 1992, s.20). Metinde yalnız birkaç örnekte rastlanmıştır: ozuğ 10/10 (<azuğ-azık) ...

-ı>-u uyqu 130/5 (<uyqu)

e->ö- Açık ilk hecedeki e ünlüsü, Uygur Türkçesinde ikinci hecedeki ü ünlüsünün etkisiyle ö'ye dönmektedir (Öztürk, 2010: 13). Metinde; öy içre 139/3 (<öw<ew<eb), ötüğ 4/13 (<etük)...

2. Ünsüzler

Eserde kullanılan ünsüzler şu şekildedir: /b/, /c/, /d/, /f/, /g/, /ğ/, /h/, /h̄/, /h̄/, /k/, /k̄/, /l/, /m/, /n/, /ŋ/, /p/, /r/, /s/, /δ/, /ş/, /t/, /t̄/, /v/, /y/, /z/, /z̄/, /z̄/.

2.1. Ünsüz Düşmesi**/y/ Düşmesi**

Sadece bir kelimedede kelime başı y- düşmesi tespit edilmiştir: üzük 25/9 (<yüzük).

/g/ düşmesi

Kitâb-ı Garîbî' de bir kelimedede fakat çok sayıda örnekte -ğ- düşmesi hadisesi tespit edilmiştir. Hece başında Türkçe birçok kelimedede (yalğan>yalan) karşılaştığımız hece başı /ğ/ sesinin düşmesi olayı metnimizde de görülmektedir: peyamber arasında 44/6, peyamber 103/1-9; 104/3-5, peyamberğa 103/13... Metinde *peyğamber* kelimesindeki /ğ/ sesinin düşerek *peyamber* şeklinde kullanılması aruzla ilgilidir. Uygur Türkçesinde de bazı kelimelerdeki l, r, t ve h ünsüzlerinin düştüğü görülür (Öztürk, 2010, s.21). Örnek olarak töt (<tört), palvan (<pehlevân), guna (<günâh)...

Ayrıca bol- fiilinin yanında az sayıdaki kelimedede ol- fiili de kullanılmıştır. Ancak bu kullanımlar vezin gereğidir: taķsim olup 7/2, yeter olmas 36/6, rüşen olmas 53/5, rahtım olmas 73/12...

2.2. Ünsüz Değişimi

Metinde karşılaştığımız ünsüz değişimi örnekleri şöyledir:

b->m- Çağatay Türkçesinde kelime başında çoğunlukla korunan /b/ ünsüzü /n/ ve /ŋ/ gibi geniz ünsüzlerinden sonra bazen /m/ye dönüşür (bk. Argunşah, 2013, s.89). Uygur Türkçesinde de sıklıkla görülen b->m- değişimi (monçak<bonçuk, meyrem<bayram, men<ben) (Öztürk, 2010, s.17) metnimizde de görülmektedir: munda 4/10, munda 10/5, munça 12/8, mundağ 50/1, meni 117/8, meniğ 37/2...

-g->-v- Harezmi ve Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesini ayıran en önemli özelliklerden biri de bu ses olayıdır. Eski Türkçenin /g/, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinin /w/ sesi, Çağatay Türkçesinde iki ünlü arasında /v/ye dönmüştür (Argunşah, 2013, s. 90). Ayrıca Çağatay Türkçesinde +AgU isimden isim yapma ekinde meydana gelen v<g değişimi ile birlikte sondaki ünlü düşmekte ve ek +Av şeklinde görülmektedir (Argunşah, 2013: 87). *Kitâb-ı Garîbî'* de de bu ses olayına örnek bulunmaktadır: birevni (<bir+egü) 112/7, birevge 3/1...

-v->-f- Metinde bu ses olayıyla ilgili bir örnekte karşılaşılmıştır: dilin din safursan (<savur-) 124/3.

-ğ- > -y- doyramak 127/9 (<doğra-)

/p/ > /f/ ses değişimi Çağatay Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biridir. Dudak ünsüzü /p/ sesi birkaç örnekte diş-dudak ünsüzü /f/ sesine döner (Argunşah, 2013, s. 94). Bu değişim son dönem Çağatayca metinlerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır: (çap- > çap-; tap- > taf-). Çağataycanın son dönem eserlerinden *Cümcümenâme'* de de bu değişimle ilgili birçok örnek bulunmaktadır (Toker-Uygun, 2017, s. 28-29). Metnimizde bu ses değişimi ile ilgili örnekler şu şekildedir:

-p->-f tuiyür taftı 9/16 (<tap-), çafıp 15/5 (<çap-), koftı 19/13 (<kop-), yiflerin 33/5 (<ip-yip), yafışturdum 36/13 (<yapıştur-)...

p->-f² fıçak 16/12 (<bıçak), fulâd 16/12 (pulâd), fulum nağd-dur 35/9 (<pul), ta'n kiygizini füşürüp 64/4 (<püşür-), melâmet faltosını 53/9 (<palto), fütüğüçi 142/14...

² Kelime başı p->-f değişimi Klasik Çağatay dönemi eserlerinde karşımıza çıkmasa da son dönem eserlerinde tespit edilmiştir (Geniş bilgi için bk. Uygun-Toker, 2017, s. 32; Uygun, 2019, s. 65-66).

-p->-f- Bu değişiklik Klasik Çağatay Türkçesinde de görülmektedir. Çağatay Türkçesinin önemli ses olaylarından biridir: tofrağ 15/6 (<toprak-toprağ), tofrağın sirişt etti 74/4 (<toprak-toprağ)...

2.3. Ünsüz Türemesi

Kelime başında ünsüz türemesine örnek olabilecek kelimeler şunlardır: yifçi 58/7(<ip), yif birle 33/7...

2.4. Yer Değiştirme

Sadece bir örnekte karşımıza çıkmaktadır: maña örgetip 42/8 (<öğret-).

Şekil Bilgisi

1. Çekim Ekleri

Çekim ekleri, isim çekim ekleri ve fiil çekim ekleri olmak üzere iki kısma ayrılır.

1.1. İsim Çekim Ekleri

1.1.1. Çokluk Eki

Metnimizdeki çokluk eki olarak +IAr kullanılmıştır: gülistānlar 9/12, şıfatların 16/2, barçalardan 36/3, hüner-mendler 26/4, sözlerin 29/12, dānelerni 51/16...

1.1.2. İyelik Ekleri

* Teklik 1. Şahıs İyelik Eki +(I/U)m

sözlerim 18/12, mēniñ işlerim 24/2, mēniñ pīşim 38/15, mēniñ verzişim 47/12, `aql ile dānişim 50/8, aldımnda 55/14, kesbim 65/1, su`ālim 97/14, tüşümde 103/1, hūzūrumda 105/4...

* Teklik 2. Şahıs İyelik Eki +(I/U)ñ

iñlerin 14/3, hāşılıñni 14/9, özünñni 14/15, sēniñ kārñ 15/1, sēniñ sözleriñ 19/14, sēniñ işleriñ 20/2, silāhñni 20/7, sēniñ hāñçeriñ 21/2, sözünñ saçıldı 26/12, sēniñ kārñ 27/8, dēgen sözleriñ 30/10, vücūdunğa 31/6, elginde 43/9, qolunğa 43/9, sēniñ ayağñ 44/3, başñ 69/4, hayālñ 104/12, nefsiñ 104/13, tilin 120/7...

* Teklik 3. Şahıs İyelik Eki +I ve +sI

barçası 24/2, tirikler libāsı 31/7, şevket çārşūsıda 32/4, bābgār bāzārını 32/5, rāhatı 34/10...

* Çokluk 1. Şahıs İyelik Eki +(I)mIz

elgimizde 24/4, tācmuznı 24/5, bizniñ vaşfımız 60/13, kesbimiz 60/14, `aqlımız hayradur 77/5, köñlümüz 77/6...

* Çokluk 2. Şahıs İyelik Eki +(I)ñIz

fi`liñizdür 13/10, saçıñız örgeñiz 69/5, riştenizdin 73/5. Kök ünlüsü yuvarlak olan örnek tespit edilememiştir.

1.1.3. Hâl Ekleri

1.1.3.1. Yalın Hâl

Bu hâl eksizdir. Metnimizde çok sayıda yalın hâlli kelimeye rastlanmıştır: kömeç 52/10, hüner 55/13, hāsret 80/3...

1.1.3.2. İlgi Hâli

Bu ek genellikle düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan eklerdendir. Ek, yuvarlak ünlülü kelime tabanlarına geldiğinde düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozar (Argunşah, 2013, s.119). Metnimizde ilgi hâli eki olarak +nİn ve +İn ekleri görülmektedir: beşerniñ 5/6, biriniñ 7/13, haylīniñ 8/5, bāğnıñ 11/6, birevniñ 13/1, efsānesiniñ 23/13, şehniñ 27/5, bizniñ 60/13, kimseniñ 107/6, havādiđniñ 119/5...

Uygur Türkçesinde ilgi hâli eki sadece +nİn şeklindedir (Kaşgarlı, 1992, s. 81). Metinde ise yalnız iyelik eki almış kelimelerde bazen ekin +İn şekli de görülür: kamuşın başın 64/12.

1.1.3.3. Yükleme Hâli

Çağatay Türkçesinde yükleme hâli eki genellikle +nI biçiminde kullanılır. Üçüncü kişi iyelik ekinden sonra ise genellikle +n şeklinde gelir. Metnimizde genellikle +nI yükleme hâli eki kullanılmıştır: cihānnı 4/12, naqşnı 5/3, yērnı 9/8, mīhnı 17/9, bizni 19/14, heme işni 20/9, zerni 25/16, böz toqumaqlıqnı 31/4, nükteni 40/11, bendeni 125/4, kömeçni 52/9, beyhüdelikni 123/14... Öztürk, Uygur Türkçesinde yükleme hâli için genellikle +ni ekinin kullanıldığını belirtir (2010: 51).

Ancak bu kullanımın yanında 3. teklik şahıs iyelik ekinden sonra +n şeklinde de kullanımı görülmüştür: ilmin 4/13, kesbin 4/15, huşūlin 10/4, sözün 17/5, haddādılx şan`atın 19/1. til tışesin 23/12, metā`ın alıp 35/9, eşek sağrasın 45/2, ağzın tıkar 45/12, tilin çekti 47/6, endişesin 60/12, sağrasın yırtıp 62/12, eşek sağrasın 63/3, eşkin töküp 74/8, hidāyet sözün 78/12...

Ayrıca sınırlı sayıdaki kelime de eksiz yükleme hâlinin olduğu görülmektedir: kaş u yüzün dāğlağan 38/8, yüzün köydürüp 38/10.

1.1.3.4. Yönelme Hâli

Çağatay Türkçesinde ek, cümlede sebep, belirtme, istek, yön, yaklaşma işlevleriyle kullanılır. Ünlüler ve tonlu ünsüzlerden sonra +GA, tonsuz ünsüzlerden sonra ise +KA şeklinde gelerek ünsüz uyumuna uyar (Argunşah, 2013, s. 121). Metinde yönelme hâli için yaygın olarak +GA eki kullanılmıştır: kesbiğe 6/1, elge 7/2, kesbiğa 7/8-7/11, bizlerge 12/1, sizge 15/3, elge 16/7, urmaqğa 16/13, oqğa 17/1, ocaqğa 20/3, inşāfğa 20/8, cerāhatnı yarmaqğa 21/3, kulakğa salıp 24/10, qolığa 25/9, hāk-dānuğa 30/15, `ālemge 33/16, dükkānımqğa 34/8, hālınğa 35/5, elgiğe 37/3, hānumānuğa 39/1, şāhğa 40/5, tamçığa 43/7, sağraçılarağa 63/2, sarığa 66/2, nege 67/7, sözge 116/1, insānğa 116/3, dergāhığa 119/3, azğanğa 122/4...

İki örnekte yönelme hâli eki olarak +qa karşımıza çıkar: ser-tirāşqa 70/2, tārihqa 140/13.

Sınırlı sayıdaki kelime de yönelme hâli +ηA ile yazılmıştır: nefsiqe 114/3, saña 114/10... Tekin, üçüncü kişi iyelik ekinden sonra yönelme hâli ekinin +ηA biçiminde olduğunu ve +A yönelme hâli ekinin Orhon Türkçesinde teklik birinci ve ikinci kişi iyelik eki almış isimlere eklendiği tespit edilmiştir (Tekin, 2003, s. 110-111). Çağatay Türkçesinde ise Oğuzca unsur olarak tanımlayabileceğimiz yönelme hâlinin –A eki ile karşılanması *Kitāb-ı Garībî*'de tek bir örnekte karşımıza çıkmaktadır: aldıma 37/2. Bu kullanımın vezin gereği olduğunu söyleyebiliriz.

1.1.3.5. Bulunma Hâli

Çağatay Türkçesinde bulunma hâli eki çoğunlukla +dA biçiminde gelir. Az sayıdaki örnekte +tA şeklinde görülmektedir. Metinde bulunma hâli için +dA kullanılmıştır: cihân mülkide 4/4, şafhasıda 5/12, ol zamânda 5/13, haķikatde 7/1, ezel mülkide 7/2, munda 7/4, tamda 14/4, dünyâ yüzide 30/14, kesbimde 46/14, vücûdunda 54/6, hüner küyıda 73/2, `ömr içide 80/10, `âlemde 119/4...

1.1.3.6. Ayrılma Hâli

Çağatay Türkçesinde ayrılma hâli eki çoğunlukla +dIn biçiminde gelir. Sınırlı sayıdaki örnekte +tIn şeklinde görülmektedir. Ayrılma hâli eki olarak metinde +dIn eki görülmektedir: kamuşdın 5/16, harâmdın 6/14, haseddın 7/15, sözidın 8/1, mundın 10/5, yırakdın 14/5, bizdın 18/1, kümüşdın 25/3, çarhdındur 46/13, anıhdın 48/2, biridin 114/5, `ameldin 115/2, yoldın 122/4...

1.1.3.7. Eşitlik Hâli

Ek, Çağatay Türkçesinde +çA biçimindedir. Bu durum için metinde de +çA eki kullanılmıştır: neçe 9/1, barça 10/16, ança 13/3-24/4, munça 26/11, şunça 86/6...

1.1.3.8. Yön Gösterme Hâli

Çağatay Türkçesinde asıl yön gösterme hâli eki +KArI, +KArU olmakla birlikte +rA, +rU, Ar ve ünlülerden sonra +r eki de bu işlevle kullanılmıştır. Ek her zaman düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz (Argunşah, 2013, s.126). Metinde bu durum için +re hâl eki kullanılmıştır. Kullanılan kelime sayısı oldukça azdır: cihân içre 6/8, mescid içre 81/2, fısq içre 81/6.

1.1.4. Soru Eki

Uygur Türkçesinde soru eki mu'dur. Çağatay Türkçesinde de daima yuvarlak ünlülüdür. Metinde düz-dar ünlülü örneği tespit edilmemiştir: unuttuñ mu 42/4, nüş eylediñ mü 47/9, diyânet mü 49/2, fahr mu 50/3, yediñ mü 52/9, fahr ètersin mü 54/4, yağçılık èmes èrdi mü 54/9, keser-sen mü 55/10, yediñ mü 60/4, nüş eylediñ mü 60/8, ber-târ mu 70/10, fahr ètersin mü 71/14, barursın mu 75/4, devâb bolur mu 78/8, râst mu 99/8, ednâ mudur 115/9, meşakqatsiz olğay mu 128/6...

1.2. Fiil Çekimi

1.2.1. Haber Kipleri

Metinde kullanılan haber kiplerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1.2.1.1. Geniş Zaman

Geniş zaman eki için metnimizde -r, -Ar ve -Ur ekleri, geniş zamanın olumsuzu için ise -mAs eki kullanılmıştır:

Teklik 1. Şahıs : kıılır-mèn mü 103/3, bolur-mèn mü 135/12, ipek tokur-mèn 67/14.

Metinde bazı örneklerde aruz sebebiyle 1. teklik şahıs geniş zaman eki -em olarak görülmektedir: beyân eylerem 54/1, `ayân eylerem 54/2...

Teklik 2. Şahıs : ne dèr-sèn 20/1, heybet bile kıılır-sèn 20/9, ta`rif èter-sèn 26/11, berür-sèn 49/2, körer-sèn 47/8, barur-sèn mü 75/4, urar-sèn 79/10, düşmeni bolur-sèn 123/13, burar-sèn 124/8, körer-sèn 97/4, bilür-sèn 112/2...

Teklük 3. Şahıs : h^wâb éter 11/4, 'ıyş u neşât kıılır 11/11, dârbeler salur 17/12, başını keser 20/16, tamnı teşer 21/2, olarnın 'âdeti bolur 22/1, âyeti okur 22/2, işni yasar 22/5, uluğlar tutar 26/2, 'âkıbet ğark bolur 28/12, égnige kıyer 31/12, rûh kıuvvet tapar 36/4, ta'rîf éter 38/5, âdemıyyet kéter 38/6, sêndin kaçar 39/14, farz érür 41/5, zen kışi kıılır 42/6, tebhâne dêr 62/1, redd kıılır mu 80/6, kıaysı taraf evırülür 90/15, tüş körer 102/14...

Çokluk 1. Şahıs: pôstın tiker-mız 41/3, gürdın çıkar-mız mü 132/10, bed-şekl kıopar-mız mü 132/11...

Çokluk 3. Şahıs: du`â okurlar 22/3, yahşı aş kıılurlar 38/16...

Olumsuz Geniş Zaman : fütün kıoymas 16/15, dürüst olmas 36/1, yeter olmas 36/6, érge yaraşmas 42/6, kıabül étmes 51/6, kıoymas 105/4, âdem dêmes 108/2...

Sadece bir örnekte ve vezin sebebiyle: hâlâş olma-mên 105/8.

1.2.1.2. Görülen Geçmiş Zaman

Metnimizde görülen geçmiş zaman çekimi için -DI, -DU şekilleri kullanılmıştır.

Teklük 1. Şahıs : tenür kıızıtım 36/11, cân yakıtım 36/14, dedim kim 37/1, beyân étmedim 42/14, ihtîşâr eyledim 42/14, hüner içre keldim 66/10, pâk eyledim 66/11, hem licâm eyledim 73/14, kıuruttım 75/12, ferahnâk eyledim 66/12, zârlığ tarttım 117/6...

Teklük 2. Şahıs : özgeni bilmedin 12/9, dedin 12/10, merhamet kıılmadın 14/8, söz dedin 14/16, mâcerâ eyledin 15/10, temür kıızıtın 20/4, tuzak étin 21/7, sên kıılmadın 21/11, tavrını bilmedin 21/12, teslîm étin 26/5, hüner çıkardın 27/1, nişest kııldın 28/6, keme étin 28/11, sened eyledin 30/7, riştesin bağladın 33/8, mu`teber eyledin 47/7, élgimiz tuttun 77/5, şehâr saldın 67/8, su`âl eyledin 96/8, `arz-ı hâl eyledin 96/9...

Teklük 3. Şahıs : Bu çekimde yuvarlak tabanlara bile düz ünlülü ek gelmesi klasik Çağatay Türkçesi özelliğinin devam ettiğini göstermektedir: yügürdi 12/6, kâr tuttu 18/7, hêlâl oldu 12/16, şikâr eyledi 17/14, sükût eyledi 19/11, maşlahat eyledi 19/12, sözün saçıldı 26/12, dedi kim 28/5, huldıdın çıkıp keldi 30/13, kerek boldı 30/14, delîl kııldı 31/4, cânın fedâ kııldı 37/6, nidâ eyledi 43/7, ta`n eyledi 48/9, nidâ eyledi 66/1, anladı 76/1, yârını izdedi 77/10...

Çokluk 1. Şahıs: tîğ u teber eyledük 15/3, hüner eyledük 16/10, kıılıç eyledük 17/3, hüner çıkarduk 18/3, hâllar eyledük 25/12, küşvâr eyledük 24/6. Sadece bir örnekte -tü şekli görülmüştür: kümüşni erittük 24/13.

Çokluk 2. Şahıs: edâ kıılmadıñlar 12/14, `amel kıılmadıñlar 13/13, hüner eylediñler 15/4, çerâğ kıılmadıñlar 22/9...

1.2.1.3. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Metinde bu zaman için -mîş ve - (I/U)p + Şahıs Zamiri / -(I)p+dur şekilleri kullanılmıştır. Ancak -(I)p+dur yapısı sadece 3. teklik şahısta kullanılmıştır.

-mîş

Teklük 3. Şahıs: kıatığrak demiş 83/11, fısk eylemiş 90/6, haber tapmamış 96/2, bağlamış 97/5, meni rûzgâr étmiş 117/8...

- (I/U)p + Şahıs Zamiri / -(I)p+dur

1. Teklik Şahıs: hâş bolup-mên 68/3, cihânda alıp-mên 113/6, mübtelâ bolup-mên 124/13, ma`aş tafıp-mên 19/2...

2. Teklik Şahıs: turup-sên 14/10, `ilâc ılıp-sên 15/8, döp-sên 20/7, küyük basıp-sên 20/12, çü tığ yasap-sên 20/15, hılâf ılıp-sên 30/9, ul ılıp-sên 105/13, telâş ılıp-sên 123/14

3. Teklik Şahıs: revâc bolup-dur 15/7, iş ılıp-dur 21/15, küyük basıp-dur 23/6, cihândın ötüp-dür 25/8, hicâb bolup-dur 31/11, bir hamı alıp-dur 48/2, insan ılıp-dur 50/12, `ömrün hırâm eylep-dür 74/9...

1. Çokluk Şahıs: tikip-miz 11/1, tarıp-miz 11/14, ketmen êtip-miz 15/5, ketmen yasap-miz 16/14, yasap-miz 16/12, şeş-fer ılıp-miz 17/4, kıyâs ılıp-miz 17/5, toa ılıp-miz 17/7, yasap-miz 17/8, harbeler ılıp-miz 17/11, nişân oyup-miz 17/16, nigîn yasap-miz 25/3, vefâ ılıp-miz 78/4...

2. Çokluk Şahıs: azâ ılıp-siz 13/11, cezâ salıp-siz 13/12, pesend ılıp-siz 28/9, hân-ah yasap-siz 28/13, ol dem yasap-siz 30/1, satıp-siz 30/3...

1.2.1.4. Gelecek Zaman

Metinde gelecek zaman eki olarak -GAy , -GA ve -GU + İyelik Eki+ (dur) kullanılmıştır.

-GAy

2. Teklik Şahıs: dēgey-sen 33/7...

3. Teklik Şahıs: yūgūrgey 14/2, kemīn tutay 21/6, renk renk tafılay 34/2, bēlin balaay 68/1, dūnyâ yūzin alaay 68/2, harâb eylegey 71/6, ūzūlgey 73/1, `afv eylegey mū 80/5, ēřitgey 87/10, hīç işi almaay 88/12, kevâkib atılay 95/4, sūrmegey 95/10, yetiřgey 112/14, fıř u işyân sırrı tartay 114/8, sōzūmni ēřitgey 119/14...

3. Çokluk Şahıs: nūř eylegeyler 59/3, kebâb eylegeyler 59/4, harâb eylegeyler 88/2...

-GA

Metinde bu ekin tüm kullanımları aruz gereidir.

1. Teklik Şahıs: hâş ola-mên 105/9...

2. Teklik Şahıs: kōrge-sên 47/14, barı bilge-sên 47/15, zūlm-sâz bola-sên 55/8, dēge-sên 61/11, yege-sên 61/12, dūřvârlı kōrge-sên 66/5, ūzūn bilge-sên 66/6, fahr êtge-sên 74/10, nētge-sên 74/11, halâş ola-sên 81/11, hâş ola-sên 81/12, behrini tapa-sên 84/6, bilge-sên 90/10, derd-i sūz êtge-sên 110/9, bāda berge-sên 111/14, bař oya-sên 123/15, kōydūrge-sên 124/7...

-GU +İyelik eki (+dur)

Çaatay Türkçesinde "kesin gelecek zaman" ifade etmektedir. Bu çekimde sıfat-fiil eki gelecek zaman, iyelik eki ise kişi eki işlevinde kullanılmıştır (Argunşah, 2013, s. 166). *Kitâb-ı Garîbî*'deki örnekleri řu şekildedir:

1. Teklik Şahıs: semâver eylegūmdūr 40/9, kēçe ılu-mên 45/6, hamımdın ıřarum 48/4, sada eylegūm 49/7, yara eylegūm 49/8, nař eylegūm 65/5, kesb-i

kemāl eylegüm 73/7, helāl eylegüm 73/8, neşāt kılğum 86/8, beyān eylegüm-dür 94/11, yêtgüm 98/15, bilgüm 101/9, beyān kılğum 103/7, kıyām eylegümdür 132/5...

2. Teklik Şahıs: hıyānet kılğun 29/2, neçük eylegün 51/15, dānelerni yégün 51/8, ölgün 52/2, fahr eylegün mü 60/7, saç bağı eylegün 68/11, bağlağun 86/4, sorag tapğun 136/10.

Sadece bir örnekte vezin gereği: derd-ser alğu-sen 14/6.

3. Teklik Şahıs: tüvānā bolğusıdır 10/6, ölügge kefen bolğusıdır 31/9, şümlüğun yêtgüsü 39/13, kélip külgüsü 60/10, kış ve yaz bolğusu 64/13...

1. Çokluk Şahıs: körgü-miz 62/6.

Sadece bir örnekte -ku eki ile gelecek zaman çekimlenmiştir: neçük koyku-miz 132/8.

1.2.2. Dilek Kipleri

1.2.2.1. Şart

Metnimizde şart kipinin çekimi -sA ekine iyelik kökenli şahıs ekleri getirilerek yapılmıştır.

1. Teklik Şahıs: tartsam 60/15, naş kılşam 60/16, zār zār yığlasam 80/2, āh çeksem 80/3...

2. Teklik Şahıs: eger tācnı kılşan 26/15, birev birle kılşan 35/10, yürüsen 38/13, serfirāz eylesen 64/12, şerī`at bile eylesen 78/16, edā eylesen 79/1, fedā eylesen 79/2, tebāh kılşan 81/6, belin bağlasan 81/8, pest kılşan 84/5, ihtiyāt eylesen 86/7, Hāq yolın izdesen 118/4...

3. Teklik Şahıs: `atā kılşa 12/2, edā kılşa 12/16, meddāh kelse 14/5, beyān eylese 14/7, metā` istesen 34/1, çaynap yese 37/8, bir pāre nān bolmasa 39/3, anı körse 40/8, nazar kılşa 50/9, şüreti çekse 61/13.

1. Çokluk Şahıs: çāy-cüş eylesek 40/7.

2. Çokluk Şahıs: hātā körseniz 141/3, eger hünerni kılşanız 27/11...

1.2.2.2. Emir

1. Teklik Şahıs: (-yin/-y) beyān eyleyin 83/3, su`āliñ dēyin 92/7, `ayān eyleyin 103/8, miḍāl eyleyin 129/5, cevāb eyleyin 87/16, hālīmni `ayān eyley 51/8, beyān eyley 58/12, demey 59/2- 68/12, naşīhat kılay 68/13, cevāb eyley 78/13, miḍāl aytay 112/5, renc çekmey 128/7, pāymāl eyleyin 129/6...

2. Teklik Şahıs: (Eksiz, -GII) lāf urma 12/11, uyat 13/16, orağ urma 16/13, fesādıñnı kör 22/11, hāmüş bol 22/15, medhüş bol 22/16, eşit 33/11, karañnı yuqutma 39/15, kıyās kıl 42/4, haddidin aşma 43/8, kulağ tut 43/11, sözle 44/15, güşun bile tinle 47/13, ārāst kıl 55/12, bizni red eyleme 58/11, su aqıt 108/12, tegürmen yürüt 108/14, kızıt 118/14, beyān ét 121/5, beyān kıl 121/6, kulağ salgıl 8/9, cüdā eylegil 14/13, helālīñni körgil 22/11, imtiyāz eylegil 29/8, eşitgil 30/11, dēgil kim 38/4, zenānlar işi bilgil 42/5, hākīm bolğil 47/10, izdegil 47/10, demegil 47/11, sözüñi tamām kılğil 53/13, rāst kılğil 55/11, ihtilāt kılmağil 66/8, ser-girān bolmağil 87/16, cübāz kılğil 110/13, anı bilgil 116/8, mey içgil 120/12, belin bağlağil 121/14.

3. Teklik Şahıs: (-sUn) tebresün 97/7, pîr u civân anlasun 98/9, söz nihân qalmasun 103/8, tişin sınmasun 120/7, külmesün 120/8, hâş u `âm anlasun 139/16.

2. Çokluk Şahıs: (-η, -ηIz, -ηIzIAr) köp cedel eylemen 15/12, hilâf kılmān 18/12, anlañ 23/4, köz bile körün 31/8, bilin 41/5, muqarrer bilin 63/8, anlañ 65/1, körün 66/16, hidāyet kıln 77/6, fenā isten 91/5, qolğa alın 104/8, şavāb eylen 141/2, emrni tutuñızlar 13/14, süzüñler 23/3, i'tirāf eyleniz 18/11, aşlını kılmāñız 27/12, nağrasın bēriñiz 63/4, saçınız örgeñiz 69/5, bizge la'n kılmāñız 141/4.

1.2.2.3. Gereklilik

Metinde “kerek” kelimesi ile çekim yapılmıştır: `ameldin kerek 115/2, şer`i hükmini kılsa kerek 137/12...

1.2.2.4. Bildirme Geniş Zaman

1. Teklik Şahıs: hāmçı-mēn 33/11, cihān hānesi içre-mēn 45/9, biçāre-mēn 135/7, hañākār-mēn 135/9, cefākār-mēn 135/10...

2. Teklik Şahıs: mağşüş-sēn 40/1, siyeh püş-sēn 40/2, sehl-sēn 57/3, nā-ehl-sēn 57/4, hañākār-sēn 80/10, cefādār-sēn 80/11, țarabnāk-sēn 114/14, mürşid-i pāk-sēn 114/15...

1. Çokluk Şahıs: cefākār-biz 78/6, sezāvār-biz 78/7...

Zarf Fiil Ekleri

-bAn: büyük eyleben 3/2, aşikār eyleben 4/7, hüner kıliban 4/16, kemer toquban 5/12, sebep eyleben 9/4, bāğ eyleben 9/11, peydā kıliban 9/12, fesāne dēben 15/12, nişān koyuban 19/5, fiğān eyleben 38/13, anlaban 70/4, yığlaban 77/7, fenā eyleben 127/4, izdeben 128/5...

-ende: Sadece bir örnekte karşımıza çıkmaktadır: dem körgende 23/11.

-erde : İki kelimedede tespit edilmiştir: kirerde 22/2, kesbin eylerde 77/4.

-GAll: hüner alğalı 4/5, hüner kılgalı 5/2, leb alğalı 16/8, dervāzege salğalı 16/9, kebāb etgeli 17/10, bāğğa çıkğalı 95/5.

-günçe : Bir örnekte karşılaşılmaktadır: dēgünçe 85/14.

-p: çıkarıp 2/5, aşikār eylep 2/4, taqsīm etip 2/12, yasap 5/6, keltürüp 9/7, öndürüp 9/13, tartıp 10/2, toldurup 10/8, fesāne tüzüp 12/5, muhkem tıkip 13/4, anlap 13/6, tola lāf urup 29/11, ot tutaşp 34/14, tēz etip 35/1, ta`rif etip 39/6, sorap 40/12, başını yarıp 41/14, yaşın akızıp 76/12, yaqa cāk etip 80/4...

Sıfat Fiil Ekleri

-GAn: muqarrer bolğan 2/5, taqsīm kılganıda 2/7, naşib bolğan 8/6, dēgen sözlerim 18/12, kirgen kişi 20/13, yaqqan sevādını 22/12, buyruğan işni 22/14, vech aytkanı 28/4, dēgen sözlerin 30/10, toquğanıda 32/1, mu`ațtar eylegenide 34/13, başını bağlağan 38/7, körgüzgenide 49/10, dūçār bolğan 82/9, yoldın azğannı 100/13, tutaşқан harik 122/15...

-ğuçı : iş kılgıçı 4/10, satkıçı 5/14, başkargıçı 100/13, yazğuçı 119/3.

-mas: ölüm yadı kılmāsnı 102/1.

-mış: hüner kılmamışın fevti 29/10.

-urğa: sözün kılugā 17/5.

Sonuç

1. İncelememize esas metin Harward Üniversitesi'nin El Yazmaları Bölümü'nde 990056202190203941 nolu kısımdan 2019 yılı içerisinde alınarak önce Latin harflerine aktarılmış, daha sonra ses ve şekil bilgisi bakımından önem arz eden kelimeler fişlenmiştir.

2. Yazılış tarihi H. 1257 (M. 1841-1842) olarak eserde belirtilmiştir. Eserin Bulgaristan/Şumnu'da basılma tarihi ise H. 1320 (1902-1903)'tür. Bu bakımdan metnin Çağatay Türkçesinden Uygur Türkçesine bir geçiş dönemi metni olarak görülmesinde yarar vardır. Metin özellikle geçiş dönemi metni olmasından dolayı Türk dili tarihi bakımından önem taşımaktadır. Ayrıca Turdi Nâzım'ın eserini halk için ve halk diliyle yazması bakımından da eser önemini arttırmaktadır.

3. Eser ses ve şekil bilgisi olarak Çağatay Türkçesi içerisinde değerlendirilebilir. Ancak birkaç örnekte Oğuz özelliği taşıyan (Yönelme hâlinin –A ile karşılanması ve Geniş zaman 1. Teklik Şahıs çekiminin –Am ekiyle yapılması gibi) unsur da dikkat çekmektedir.

4. Ses bilgisinde özellikle /f/ sesinin kelime başında, ortasında ve sonunda kullanılması bakımından dikkate değerdir. Ağız özelliklerinin yazıya geçirildiği bu nevi örnekler metinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Eser ayrıca kelime hazinesi olarak da incelenmeye muhtaçtır.

5. Eserdeki kalınlık-incelik uyumu konusunda Çağatay Türkçesinde olduğu gibi bazı eklerin uyum dışına çıktığı tespit edilmiştir. Bu durum aynen klasik Çağatay Türkçesinde de mevcuttur.

6. Yeni Uygur Türkçesindeki kelime başındaki /y/ sesi gibi ünlüleşme ve akıcılaşarak erime özelliği taşıyan ünsüzlerin kaybolması hadisesi metinde de karşımıza çıkmaktadır. Kelime başı /y/ sesinin düşmesi ile Uygur Türkçesinde (üzük<ET. yüzük) kelimesi (Coşkun, 1998, s. 802) metindeki bir örnekte tespit edilmiştir: üzük 25/9 (<yüzük).

7. Metinde Oğuz özelliği olarak görülebilecek yapıların, aslında aruz sebebiyle kullanıldıkları tespit edilmiştir. Örnek olarak metinde 1. teklik şahıs geniş zaman eki –em olarak görülmektedir: beyân eylerem 54/1, 'ayân eylerem 54/2... Ayrıca metinde bol- fiilinin yanında az sayıdaki kelimede ol- fiili de kullanılmıştır. Ancak bu kullanımlar da vezin gereğidir: taşım olup 7/2, yeter olmas 36/6, rüşen olmas 53/5, rahtım olmas 73/12...

Extended Abstract

The analyzed text was taken from the section numbered 990056202190203941 in the Department of Manuscripts of Harward University in 2019, first transferred to Latin letters, then the words that are important in terms of phonology and morphology were recorded.

The date of writing is stated in the work as H. 1257 (M. 1841-1842). The publication date of the work in Bulgaria / Shumen is H. 1320 (1902-1903). In this respect, it is beneficial to consider the text as a transition period text from Chagatay Turkish to Uigur Turkish. The text is especially important for the history of the Turkish language,

since it is a transitional period text. It also increases the importance of Turdi Nâzım in terms of writing his work for the public and in folk language.

The work can be evaluated in Chagatay Turkish as phonetically and morphologically. However, in a few examples, the element that has the characteristics of Oghuz (such as using -A in dative case and using -Am as the suffix of the first person singular in the Present) also draws attention.

It is especially remarkable in terms of the use of / f / at the beginning, in the middle and at the end of the word in phonologic knowledge. Such examples, in which dialect features are written down, are frequently encountered in the text. The work also needs to be examined in terms of vocabulary.

It has been determined that some suffixes are out of harmony in terms of backness-frontness harmony in the work as in Chagatay Turkish. This situation is also present in the classical Chagatay Turkish.

In the text, we also encounter the loss of consonants such as the / y / sound at the beginning of the word in New Uyghur Turkish, which has the characteristic of becoming fluent and melting. Related to the omission of / y / sound in beginning of the word, the word (Üzük <ET. Ring) in Uyghur Turkish (Coşkun, 1998, s. 802) was detected in an example in the text: Üzük 25/9 (<yüzük).

It has been determined that the structures that can be seen as an Oghuz feature in the text are actually used due to prosody. As an example, the first person singular in the text is seen as the present tense suffix -em: beyân eylerem 54/1, `ayân eylerem 54/2..... Also in the text, besides the verb bol-, the verb ol- is also used in a few words. However, these uses are also due to the prosody meter: taḫsīm olup 7/2, yeter olmas 36/6, rüŷen olmas 53/5, raḫtım olmas 73/12.

Although Turdi Nâzım calls his work Kitâb-ı Garîbî, there is a record of “Ottuz Êkki Eŷnâfın Gep Talaŷkanı” at the beginning of the book. Therefore, in the text, the quarrels of people from thirty-two professions are included. These discussions reveal Turdi Nâzım's poetry talent. The work has been written in the meter of prostate *fe`ûlün / fe`ûlün / fe`ül*. The poet's comprehensive knowledge of prosody increased the value of the work once again.

We can include the language of the work in the last period of Chagatay Turkish. We think that it is important that the poet included his own dialect features in his work, both as a structure and as a vocabulary.

KAYNAKÇA

- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Atalay, B. (1970). *Abuşka lugati veya Çağatay sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Coşkun, V. (1998). Yeni Uygur Türkçesinde ses uyumu ve ses olayları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6, 798-807.
- Courteille, P. (1870). *Dictionnaire Turc oriental*. Paris: A L'imprimerie Imperiale.
- Çakmak, S. (2017). Uygurca yazılmış meslek risalelerinin ses özellikleri, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 10, 81-103.
- Erbay, F. (2011). *W. Radloff'un Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Konya: Ay-Bil Yayınları.
- Asil, E. G. & Murad, S. (2020). Kaşgarlı Şair Turdî Nâzım Garîbî'nin Kitâb-ı Garîbî adlı eseri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 494-503.
- Kaşgarlı, S. M. (1992). *Modern Uygur Türkçesi grameri*. İstanbul: Orkun Yayınevi.
- Öger, A. (2014). Garîbî Turdî Nâzım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü Ansiklopedisi*. Erişim adresi: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/garibi-turdi-nazim>.
- Öztürk, R. (2010). *Yeni Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Radloff, W. (1960). *Versuch eines wörterbuches der Turk-dialecte. I-IV, s'-Gravenhage*: Mouton&Co.
- Shaw, R. B. (2014). *Kâşgar ve Yarkend ağzı sözlüğü*. Yıldırım, F. (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- Toker, M. & Uygun, M. (2017). Cümcümenâme'nin Çağatay Türkçesiyle yapılmış bir çevirisi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 42, 23-35.
- Turdi, N. (Garîbî) (H.1320). *Ottuz êkki eşnâfın birbiri ile gep talaşkanı*. Bulgaristan/Şumnu: Avid Aranyan Matbaası.
- Toker, M. & Uygun, M. (2017). *Cümcümenâme*. Konya: Palet Yayınları.
- Uygun, M. (2019). *Çağatay Türkçesiyle yazılmış Kâbûs-Nâme tercümesi (inceleme-transkripsiyonlu metin-dizin-ekler dizini)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Milletler Neşriyatı. (1991). *Uygur tilining izahlık lugati*.
- Vámbéry, Á. (1867). *Cagataische sprache studien*. Leipzig: Philo press.